

Ігор Фицик

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПОЛЬСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ПОВСТАННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ СУЧАСНИКІВ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Польська мемуаристика в усіх своїх жанрових формах (спогадах, автобіографіях, щоденниках, листах, некрологах тощо), попри певні недоліки, притаманні будь-якій спогадовій літературі, насамперед фактологічні неточності й «надмірну емоційність, викликані...» суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а подекуди й свідомим спотворенням якихось фактів та явищ, як справедливо зазначає Вікторія Колесник, є важливою складовою джерельної бази історії України. Передусім вона містить багатий матеріал до минулого польської меншини в Україні, її субкультури й ментальності, взаємозв'язків і взаємовпливів із представниками інших національностей у процесі їхнього співжиття на українських землях¹. Особливо що стосується польських повстань 1830-х і 1860-х рр. Спогади учасників і сучасників тих подій є джерелами першочергової ваги, і хоча вони дещо перенасичені експресією й переобтяжені розлогими роздумами авторів про описувані події, однак яскраво передають колорит та дух епохи, містять фактологічні дані, необхідні деталі-смальту для відтворення мозаїки всього повстання.

Значна частина спогадової літератури і її наукове опрацювання представлено в щомісячному історико-етнографічному та літературному часописі «Київська старовина» («Київська минувшина»), що виходив друком у Києві російською й українською мовами (у російській транслітерації – із 1905 р., в українській – із 1906 р.) протягом 1882–1906 років. Із 1907 року журнал змінив назву на «Україна» й видавався переважно українською мовою. Заснування та видання «Київської старовини» – одна з найяскравіших сторінок в історії української культури й науки кінця ХІХ – початку ХХ ст., адже цей часопис став важливим джерелом з історії України,

¹ В. Колесник, *Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія*, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Умань 2014, с. 42.

етнографії, літературознавства. Посилання на його матеріали можна знайти в багатьох українознавчих працях – від невеликих за обсягом заміток до узагальнюючих монографій. Важливе значення «Київської старовини» в науковому та літературному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст. є сьогодні загально визнаним. Упродовж чверті століття журнал не тільки виконував роль наукової установи, яка значною мірою спрямовувала розвиток гуманітарних наук, але й був помітним явищем громадського життя України, осередком національно-культурного руху.

Біля витоків «Київської старовини» стояли провідні українські вчені, цвіт вітчизняної інтелігенції, відомі науковці в галузі історії й філології (понад 450 авторів та кореспондентів) – В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, О. Кістяківський, О. Левицький, І. Каманін, П. Житецький, О. Лошкевич, В. Науменко, Ф. Лебединцев та Є. Кивлицький та ін., більшість із яких – випускники Київського університету св. Володимира й учасники Київської Старої громади, культурно-освітньої організації української інтелігенції, основний зміст діяльності якої полягав у поширенні знань серед народу, у розвитку української мови, літератури, вивченні історії та етнографії і був спрямований на відродження української нації².

У «Київській старовині» міститься чимало документів і мемуарів про польський повстанський антиросійський рух 30-х і 60-х рр. ХІХ ст. Зокрема, це спогади М. Чайковського, Б. Познанського, П. Клебановського, Р. Семенцової, про які піде мова далі, а також «Матеріали до історії польського повстання 1831 року В. Доманицького»³.

Що стосується наукової рецепції польських повстань ХІХ століття в сучасній історичній науці, то в 2014 році в Умані вийшла друком колективна монографія за редакцією Ігоря Кривошеї та Норберта Моравця⁴, авторський колектив якої мав на меті «відійти від міфологізованого висвітлення подій та представити причини, перебіг і наслідки Січневого повстання в усій багатогранності фактів, подій та суджень»⁵. Також у праці розкрито не лише передісторію та розгортання польського виступу 1863–1864 рр., але й простежено долю окремих його учасників. Значна увага приділена діям російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально-економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царатом Січневого повстання⁶. Джерелом для багатьох досліджень стали архівні матеріали, егодокументи (спогади й епістолярій) й публікації в ЗМІ⁷.

² «Київська старовина» – історія крізь століття, <http://www.nbuv.gov.ua/node/184>

³ *Матеріали для історії польського повстання 1831 г. В. Доманицького*, КС, 1901 (іюнь, сентябрь).

⁴ *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*: кол. монографія, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Київ 2017, 264 с.

⁵ *Ibid*, с. 5.

⁶ *Ibid*, с. 2.

⁷ В. Колесник, *op cit.*, с. 26–42; Н. Моравец, *Деконструкція бунту: Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр...*, с. 42–55; Ю. Легун, *Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр...*, с. 55–65.

Крім праць, котрі вже виходили друком в Україні й Польщі, протягом 2016–2017 рр. українськими та польськими науковцями була підготовлена й видрукувана фундаментальна наукова праця – колективна монографія, присвячена вже подіям польського повстання 1830-х рр.⁸ У першому розділі дослідження «Ідеологія, історіографія та джерела історії Листопадового повстання на Правобережжі» низка авторів (І. Кривошея, Ю. Земський, Т. Епштейн, І. Фицик, М. Зелінський, Н. Моравец, О. Барвінок, Н. Каспарек, М. Тромбський та ін.), опираючись на спогади й щоденники учасників й сучасників повстання 30-х рр. ХІХ ст., архівні й речовинні джерела, представила широкому загалу ґрунтовні наукові розвідки з історії, перебігу й наслідків збройного виступу, а також його суб'єктивну оцінку польськими й російськими мемуаристами⁹.

Тим більше, що перші мемуарні тексти, присвячені розгортанню польського антиросійського руху в 1830–1831 роках на території України, а конкретніше – на Волині, з'явилися практично одразу після його завершення. Одним із перших у своїх мемуарах про них згадує Кароль Ружицький,¹⁰ розповідаючи як про створення свого полку, так і про перебіг бойових дій. Спогади К. Ружицького, дякуючи польській еміграції, уже в 1832 році стали доступними широкій публіці й після цього неодноразово перевидавалися. Рукопис тексту міститься у відділі рукописів ЛННБУ імені В. Стефаніка¹¹.

До речі, у ЦДІАК України також зберігається значна кількість матеріалів з історії польського визвольного руху, зокрема, Польського повстання 1863–1864 рр. Це передусім офіційні документи центральних та місцевих органів влади, а також численні мемуарні, епістолярні та художні твори. Деякі з них представлені на виставці, у тому числі в он-лайн режимі

⁸ Польське національне повстання 1830–1831 рр...

⁹ Ю. Земський, *Ідейне натхнення польського Листопадового повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр...*, с. 27–45; Т. Епштейн, *Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в ХІХ ст.*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 45–53; І. Фицик, *Листопадове польське повстання 1830–1831 років у «Записках» Михайла Чайковського*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 53–72; Н. Моравец, *Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 72–88; М. Зелінський, *Польські повстання ХІХ століття в оцінці Романа Дмовського*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 88–97; І. Кривошея, *Уманська шляхта в польському повстанні 1830–1831 рр.*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 147–158; І. Кривошея, *Соціальна декласація уманської шляхти*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 232–256.

¹⁰ К. Różycki, *Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku*, Kraków 1898, 152 s.

¹¹ Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка Національної Академії України, Ф. 64. Любомирські, оп.1, спр. 93. *Pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej przez Karola Różyckiego pułkownika dowódcę tegoż pułku ułożony (z własnoręcznymi jego poprawkami i dopisaniami), 1832 r.*, 23 арк. 10.

на сайті¹².

Найбільш помітною військовою акцією польських військ на Волині в 1832 р. стали бої корпусу генерала Юзефа Дверницького¹³, який також залишив мемуари про ці події¹⁴. Він командував полком кінних стрільців у війську Конгресового королівства, коли йому було доручено очільниками повстання сформувані нові кавалерійські дивізії, на чолі яких у лютому – березні 1831 р. генерал здобув перші перемоги над російськими військами, які рухалися на Варшаву (бої під Сточком, Пулавами, Куровом). Ю. Дверницькому було присвоєно звання генерала дивізії, а згодом Національний уряд виніс йому подяку¹⁵. На початку квітня 1831 р. корпус Ю. Дверницького увійшов на територію Волині. Генерал сподівався на широку підтримку зі сторони місцевого населення, про що й згадує сторінках свого «Pamiętnika», однак ні волинські, ні подільські жителі не поповнили шеренги його нечисленного корпусу. Російські війська значно переважали польські загони, а тому Ю. Дверницький повернувся на Галичину й здався австрійській владі.

І. Ярмошик згадує про те, що у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка у фонді Ю. Дверницького

¹² До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр., Центральний державний історичний архів України, м. Київ, http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskiego_povstannya_1863-1864.php.

¹³ Юзеф Дверницький (1779–1857) належав до старого шляхетського роду Дверницьких гербу Сас. У 20 років пішов добровольцем до кінної артилерії, але через рік покинув службу. У 1809 р. разом з особисто набраним кінним відділом вступив до війська Князівства Варшавського, що на той момент вело війну з Австрією. Під час війни отримав звання капітана й золотий хрест ордена *Virtuti Militari*. У 1812 р. і взяв участь у поході Наполеона на Москву, під час відступу французької армії командував полком та заслужив Срібного Хреста *Virtuti Militari* та французький Орден Почесного легіону. Він взяв участь у кампанії 1813–1814 рр., у тому числі в Лейпцизькій битві 1813 р. Після повернення до Польщі отримав командування уланським полком. Через свою репутацію доброго кавалериста великий князь Костянтин доручив йому укласти кавалерійський статут для армії Царства Польського, також він працював над перекладом уставів Російської армії. Звання бригадного генерала було йому надане в 1829 р., але через відсутність відповідної вакансії продовжував командувати полком (3-й кінно-егерський полк Царства Польського). Із початком повстання 1830–1831 рр. займався розбудовою кавалерії польської армії, до січня 1831 р. підготував 18 нових ескадронів. 14 лютого 1831 р. командував польським корпусом, що розбив під Сточком кінно-егерську російську дивізію генерала Гейзмара. У битві під Новою Вессю переміг російський корпус генерала Крейца. На початку квітня 1831 р. очолив експедицію на Волинь, де після боїв з корпусом генерала Ридигера був змушений перейти через австрійський кордон і був інтернований. У 1832 р. з Австрії Ю. Дверницький перебрався до Франції, де в 1832–1834 рр. очолював Польський національний комітет. У 1836 р. він був висланий із Франції за звинуваченням у підготовці повстання й переїхав до Англії. У 1848 р. повернувся до австрійської Галичини. В останні роки свого життя він написав мемуари, опубліковані в 1870 році. Помер 1857 року в Лопатині, де й похований.

Дверницький вважається найкращим кавалерійським генералом повстання 1831 року.

¹⁴ J. Dwernicki, *Pamiętniki jenerała Józefa Dwernickiego*, Lwów, nakład i wydanie L. Pągowskiego 1870, 156 s.

¹⁵ Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка Національної Академії України. Ф. 43. Ю. Дверницький, оп. 1, спр. 1. *Матеріали, що стосуються участі Ю. Дверницького у повстанні 1830–1831 рр., 1825, 1831 рр.*, 16 арк, арк. 10.

міститься чимало неопублікованих матеріалів, які проливають додаткове світло на події Листопадового повстання. Вони стосуються переважно участі Ю. Дверницького в антиросійському виступі: накази, послужні списки офіцерів його корпусу, відомості про видачу їм платні, звіти командирів про стан справ у їх підрозділах, списки дезертирів тощо. Представлена також і кореспонденція генерала з офіцерами, політичними діячами вже після повстання, яка потребує належного опрацювання й аналізу, що буде здійснений нами в наступних наукових розвідках¹⁶.

Про ставлення місцевого волинського й подільського українського населення до Листопадового повстання йдеться в спогадовій літературі одного з найвідоміших і найколеритніших постатей польського національно-визвольного антиросійського руху, учасника повстання М. Чайковського¹⁷. Так, його стаття «*Kilka słów o rusinach u roku 1831*» містить чимало подробиць автобіографічного характеру. Уперше вона була видрукувана на шпальтах паризького часопису «*Kraj i emigracja*», а майже через сто років – у 1930 р., – дякуючи редакції часопису «*Ruch Literacki*», її оприлюднили повторно¹⁸.

Автор переконує, що якби не козацько-селянські війни ХVІ–ХVІІ століть, Коліївщина й правління Станіслава Августа, то українці з поляками жили б у злагоді й дружбі. Як доказ: більшість його селян зголосилися йти разом із М. Чайковським боронити рештки Речі Посполитої¹⁹. Однак сучасний польський дослідник А. Вронський справедливо вважає такі свідчення М. Чайковського малоімовірними²⁰. На думку українського вченого І. Ярмошика, безпідставно заперечувати схильність українського селянства до повстанських рухів у боротьбі за свою волю, однак волинські селяни були далекі від боротьби за відродження польської державності: могло йтися тільки про їхнє визволення від кріпацтва²¹. Тим не менше,

¹⁶ І. Ярмошик. *Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830–1831 рр. у світлі польської історіографії*, [в:] *Воєнна історія України. Волинь та Полісся, матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25–26 квітня 2013 року, м. Рівне: науковий збірник*, відп. ред.: І.В. Мороз [та ін.]; під заг. ред.: В.В. Карпов; Національний військово-історичний музей України, Київ 2013, с. 183–187.

¹⁷ Міхал Чайковський (пол. *Michał Czajkowski*), також Мехмет Садик-паша (тур. *Mehmet Sadık Paşa*) та Михайло Чайковський (29 вересня 1804, Гальчин, Бердичівський повіт, Київська губернія – 4 січня 1886, Бірки, Козелецький повіт, Чернігівська губернія) – польський письменник та політичний діяч. Представник так званої «української школи» в польській літературі ХІХ століття. Брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр., згодом перебував в еміграції (Париж і Константинополь, там 1850 р. перейшов на османську службу та прийняв іслам як Садик-паша). Нашадок гетьмана І. Брюховецького. Народився недалеко від «святої» Кодні, про що сам зазначає у своїх спогадах. Під час Кримської війни організував козацькі сотні на османському боці. 1873 р. повернувся до Російської імперії й прийняв православ'я. М. Чайковський – автор популярних повістей з історії Козаччини, перекладених різними мовами: «*Powieści Kozackie*» (1837), «*Wernyhora*» (1838), «*Kirdżali*» (1839), «*Koszowata*» (1841), «*Owruzanin*» (1841) та ін.

¹⁸ М. Czajkowski, *Kilka słów o rusinach w roku 1831*, „*Ruch Literacki*“, R. 5, 1930, nr 10, s. 314–317.

¹⁹ М. Czajkowski, *op. cit.*, s. 315.

²⁰ А. Wroński, *Powstanie listopadowe na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie*, „*Przegląd Historyczny*”, 1987, t. 78, z. 4, s. 629, 651–653.

²¹ І. Ярмошик, *op. cit.*

у спогадах М. Чайковський намагається переконати, що залучення місцевого населення до бойових дій було досить масштабним. Так, повстанський загін К. Ружицького він називає польсько-українським військом і наголошує, що накази в ньому віддавалися саме українською мовою й використовувався бойовий клич козацтва «Слава Богу»²².

У журналі «Київська старовина» за 1891 рік (в усіх дванадцяти номерах) були надруковані спогади М. Чайковського²³, ознайомлення з якими дозволяє простежити бойовий шлях його загону з Волині й Поділля аж до Галичини, більше дізнатися про національний склад учасників антиросійського виступу, прочитати цікаві й оригінальні зауваження й критичні оцінки на адресу військових і політичних лідерів визвольного руху, зрозуміти мотиви вчинків шляхтичів-поміщиків, котрі ризикнули життям і майном і долучилися до боротьби, виявити механізм фінансування повстанців, ставлення до них українського селянства й міщанства Волині й Поділля.

На сторінках уже згаданої «Київської старовини» в 1905 році з'явилася розлога стаття П. Клебановського²⁴, котрий коротко описав перебіг подій 1830–1831 рр., оперуючи даними з твору Пузиревського «Російсько-польська війна 1831 року»²⁵, але детально зупинився саме на битві під Дашевом (2 травня 1831 р.), скориставшись спогадами місцевих очевидців²⁶.

Автор згадує про те, що в 1890-х рр. він проживав в м. Дашев й особисто знав учасників і сучасників подій 1830–1831 рр. Він зібрав і записав від них багато розповідей. П. Клебановський розумів, що «в переказах і спогадах старих людей не все може бути визнано досить точним і достовірним», зважаючи на специфіку людської пам'яті, однак «якщо дрібні подробиці й зазнали певних змін, то загальний характер подій відобразився правдиво у їх спогадах»²⁷.

Не можна не згодитися з автором, що на той час (мова йде про кінець ХІХ століття) підготовлені ним матеріали «були єдиними спогадами місцевих жителів про польський заколот 1831 р. у Київській і Подільській губерніях»²⁸. Не менш цінне й інше його зауваження: «У польських мемуарах збереглося чимало спогадів про ті події, а російських мемуарів тієї епохи ми не маємо». Крім усних переказів, П. Клебановський уводить у текст документи, котрі ще не були оприлюднені²⁹, що надає його науковій розвідці особливої ваги й викликає непідробний інтерес дослідників.

Перебіг повстання описано в хронологічній послідовності. Починає

²² М. Чайковский, *Записки*, «Киевская старина», 1896, т. 85, № 2, с. 384–385.

²³ *Записки Михаила Чайковского (Садык-паши)*, «Киевская старина», 1891, № 1–12.

²⁴ Павло Іванович Клебановський (? – після 1905 р.) – юрист, історик, мемуарист, співробітник «Київської старовини» в 1892–1905 рр. Закінчив Богуславське духовне училище. Автор таких публікацій: «Богуславский монастырь и его тяжелые дни (1808–1860)» (1892), «Маляр-стихотворец» (1902), «К истории польского восстания Юго-Западного края» (1905).

²⁵ П. Клебановский, *К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году*, «Киевская старина», № 6, с. 424–467.

²⁶ *Ibid.*, с. 430.

²⁷ П. Клебановский, *op. cit.*, с. 431.

²⁸ *Ibid.*, с. 432.

²⁹ *Ibid.*

автор розділом під назвою «Бій росіян із поляками під м. Дашевом, 2 травня 1831 року, за розповідями старожилів», але вводить читачів у курс справи, повертаючись до ситуації в польській столиці напередодні повстання. Посилаючись на свідчення «компетентних осіб» й «поляків-очевидців», П. Клебановський висловлює обґрунтоване припущення, що «якби тільки великий князь Костянтин Павлович рішуче скористався засобами, які в нього були, то повстання можна було б придушити з самого початку». Однак замість цього 18 листопада 1830 р. князь «наказав російським і вірним польським військам, що ще залишилися, залишити Варшаву й розташуватися біля Мокотовської застави», а 2 грудня 1830 р. «відступити на руську землю». Це дало змогу полякам 22 листопада 1830 р. у Варшаві запровадити тимчасовий уряд на чолі з князем Чарторийським³⁰.

24–25 січня 1831 року російські війська розпочали контрнаступ, перейшли польський кордон і попрямували в бік столиці. Поразки росіян під Сточком, Плевніком зробили генерала Дверницького справжнім національним героєм і, як вважає П. Клебановський, «сприяли укріпленню духу й віри поляків у можливість боротьби з росіянами». Натомість військові невдачі повстанців біля Варни, Грохова (13 лютого) дещо охолодили гарячі голови, однак поляки навіть не думали «висилати депутацію з виявом покірності». Головнокомандуючим було призначено Яна Скржинецького, котрий одразу взявся за реорганізацію польського війська: у його розпорядженні було 100 тис. чоловік, 158 гармат, які повинні були затримати переправу російських військ фельдмаршала Дибича через Віслу в напрямку Варшави, що й вдалося зробити новопризначеному польському очільникові³¹.

У цей час досить ефективно, як стверджує П. Клебановський, на Волині діяв загін генерала Дверницького, котрого радо зустрічали шляхтичі-добровольці, готові поповнити шеренги повстанців (сам Дверницький у мемуарах досить стримало описує запал і бажання боротися польських патріотів). Однак поразка поляків під Боремлем змусила Дверницького відступити за кордон. Тим більше, що на той час генерал Дибич завдав поразки польській армії під Остроленком (14 травня 1830 р.). Пузиревський так оцінює наслідки бою: «Польське військо після Остроленської битви зазнало такого удару й так було деморалізоване – морально й матеріально, що йому так і не вдалося від цього відійти»³².

Варшавський сейм, незадоволений нерішучістю й низкою невдач, замінив Скржинецького на Дембінського. Проте варшавським міщанам цього видалося замало: вони звинуватили уряд «у поблажливості до зрадників», і 3–4 серпня 1831 року на площі Сигізмунда від їхніх рук «мученицьку смерть прийняли генерали Янковський Гуртих, Феншау й інші». Князь Чарторийський і члени сейму Лелевель та Немиєвський подали у відставку. Президентом було обрано Круковецького, а командування армією перейшло до рук Малаховського: «старого, високо-чесного чоловіка, але абсолютно позбавленого дару полководця»³³, – цитує Пузиревського П. Клебановський.

³⁰ Ibid., с. 424.

³¹ Ibid., с. 426.

³² Ibid., с. 428.

³³ Ibid., с. 430.

25–26 серпня 1831 року після штурму російськими військами Варшава була захоплена генералом графом Паскевичем. Уже у вересня 1831 року військові дії практично припинилися, польські фортеці Модліна й Замостя здалися, залишки повстанських загонів втекли в Австрію та Пруссію³⁴.

Особливу невідомість цікавість і навіть певний шок у співвітчизників викликали спогади Тадеуша Бобровського³⁵ (1900 р., Львів, друкарня Національного закладу ім. Оссолінських), адже в них автор досить відверто, критично й скептично оцінював і висміював тогочасні звичаї, вчинки, погляди, висловлювання поляків на прикладі конкретних людей – сусідів, родичів, відомих політичних діячів, оперуючи пікантними подробицями з їхнього особистого життя. Мемуари були видані посмертно (що й не дивно, зважаючи на їхній зміст) під назвою «Pamiętniki» («Спогади») і перевидані в 1979 році³⁶. Автор був сучасником обох польських повстань – і 1830-х рр., і 1860-х рр., а тому міг аналізувати їх причини: серед основних внутрішніх причин він визначив репресії царату проти польської спільноти після Листопадового повстання та конарщини. Натомість найважливішим зовнішнім чинником він вважав полегшення зв'язків із Європою після початку правління Олександра II, коли польська молодь масово виїздила за кордон (на навчання, у подорожі тощо), де «потрапляла в обійми крайніх польських і всесвітніх революціонерів», які під впливом успіхів П'ємонту на шляху національного об'єднання Італії (1859) почали пропагувати повстання в Росії³⁷. Відтак і старше покоління почало приєднуватися до патріотичного руху в 1861–1863 рр., утім плекаючи надію опанувати й скерувати його

³⁴ Ibid.

³⁵ *Тадеуш Бобровський* народився 19 березня 1829 року (за старим стилем) у с. Тереховому Махнівського повіту (нині Бердичівського р-ну) і був другим із восьми дітей Юзефа Бобровського й Теофілі Пільховської. Його середньозаможний шляхетський рід герба Ястжембец (Jastrzębiec) походив із с. Боброво Серпського повіту (Мазовія), звідки вони розселилися по всій Польщі, а одна гілка вкоренилася на Волині та Київщині. Тадеуш навчався в Житомирській (1839–1842), а потім у 1-й Київській гімназії. Із 1844 по 1846 рр. студіював в університеті святого Володимира, а з 1846 по 1850 рр. – у Петербурзькому (магістр міжнародного права). Через смерть батька змушений був відмовитись від кар'єри чиновника й повернутися додому. У 1857 році Тадеуш одружився з Юзефою Любовідзькою, яка принесла йому в посагу Новофастівський ключ у Сквирському повіті (тут вони замешкали), і того ж року за родинним поділом спадку отримав невеликий фільварок Казимирівка. Після передчасної смерті дружини (на другий день після пологів) він став опікуном новонародженої доньки Юзефи (26.05.1858, Новофастів – 1870) та її майбутніх маєтностей. Т. Бобровський був членом Київського губернського дворянського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян (24.06.1858–19.03.1859) та як делегат комітету брав участь у спільній комісії Київської, Волинської та Подільської губерній, яка розглядала те саме питання в 2-й інстанції (19.04–26.07.1859). Майже до кінця життя Т. Бобровський був мировим суддею Липовецького повіту, безкорисливим й сумлінним опікуном численних сиріт зі шляхетських родин, зокрема й свого племінника Юзефа Коженювського (відомого англійського письменника Джозефа Конрада). Помер Бобровський 29 січня 1894 року в Казимирівці, похований в Оратові на парафіяльному цвинтарі поряд із батьком.

³⁶ *Pamiętnik mojego życia, oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz*, t. 1–2, Warszawa 1979.

³⁷ T. Bobrowski, op. cit., s. 443.

в мирне русло³⁸.

На сторінках мемуарів Т. Бобровський виступає справжнім ідеалістом, пропагуючи встановлення «рівноправ'я не тільки цивільного, але й суспільного, і звичаєвого в стосунках з місцевим людом та надання йому послуг, які в правильно й розумно організованих суспільствах, свідомих завдань і цілей суспільного життя, цивілізованіші, досвідченіші та багатші верстви повинні надавати менш щасливо забезпеченим!..»³⁹.

Спогади Т. Бобровського не уникнули суб'єктивності в окремих характеристиках, помилок у датуванні певних подій. Попри все, вони захоплюють величезним фактологічним матеріалом з історії Правобережжя та дозволяють простежити суспільні процеси, роль та місце у них шляхетського стану; через наближення до «мертвої планети» – річпосполитської шляхетської культури – показати вади й неминучість її занепаду.

Значний прошарок мемуарної літератури становлять тексти, які не були надруковані в «Киевской старине», але стосуються подій польського національно-визвольного руху ХІХ ст. і дозволяють більш ґрунтовно проаналізувати змістову частину спогадів інших очевидців й учасників подій, заповнити інформаційну лакуну, оцінити об'єктивність даних.

Під час Січневого повстання він надсилав Тут потрібно згадати Євстахія Івановського, що писав під псевдонімом Хелленіус. кореспонденцію до редакції «Часу» під назвою «Про відносини та надії за кордоном». У пресі вийшло друком чимало його публікацій («Історична інформація про орден базиліанів в Умані» (1857), «Національні спогади (Париж, 1861), «Розмови про польську корону» у двох томах (Краків, 1873), «Образи Речі Посполитої» у двох томах (Краків, 1891), «Листки, вітром до Кракова з України занесені» у трьох томах (Краків, 1900–1903), «Спогади польських давніх і ще давніших часів» у двох томах (Краків, 1894)⁴⁰.

Земляк Є. Івановського Зигмунт Щенсний Фелінський, також уродженець Волині, під час Січневого повстання був пов'язаний із табором «Білих». Він залишив нащадкам «Мемуари 1822–1883 pp.» (1897) у двох томах, у яких повертається до подій Польського повстання 1863 року⁴¹.

Відомий польський поет, публіцист, дипломат Влодзімеж Чацький у художньо-публіцистичних текстах («Les catholiques et l'Église de Pologne» (1863), «Rome et la Pologne» (1864), «Церква та прогрес» (1868)) висвітлював релігійний аспект Січневого повстання, закликаючи католицькі країни до підтримки виступу свої співвітчизників⁴².

У 1885 році в журналі «Київська старовина» (№ 11 й 12) під назвою «Спогади про Польське повстання в Україні в 1863 році» («Воспоминания

³⁸ В. Колесник, *Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 pp...*, с. 48.

³⁹ Т. Bobrowski, op. cit., s. 444–445.

⁴⁰ *Видатні поляки Волині*, <http://polska.org.ua/vidatni-polyaki-na-volini/>

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

о Польском востани в Украине в 1863 году»)⁴³ вийшли друком мемуари Бориса Познанського⁴⁴, створені у вересні того ж року. Їх написання автор мотивує тим, що науковці належним чином не приділили уваги подіям 1863 року, навіть залишається не опрацьованою джерельна база, а тому своїми спогадами, підготовленими на основі власних спостережень і розповідей очевидців, він намагався «викликати появу низки нових відомостей від людей, що краще за нього знали суть справи»⁴⁵.

Б. Познанський значну увагу приділив змалюванню виступу польського студентства Києва і його бажанню приєднатися до повстанців, а також вичерпно розповів про трагічну долю юнаків, котрих схопили й вбили селяни, бажаючи помститися за колишні кривди й збагатитися одягом і прикрасами, в основному – золотими ланцюжками з медальйонами й хрестиками. Також автор мемуарів детально переказав розповіді селян Білоцерківщини, як ті полювали й схоплювали поляків-повстанців, доставляли їх російській адміністрації.

Зі спогадів Бориса Познанського стає відомо, що невдовзі після повстання вийшли друком у Києві дві брошури «Повстання поляків Південно-Західної Росії в 1863 році» (липень 1863 року, авторський колектив – професори Київського університету) і «Записки українця з часів польського повстання 1863–1864 років» (1867 р., газета «Киянин», автор Чалий). Обидві праці не дають уявлення про причини, перебіг і наслідки повстання, зосереджуючи увагу або на окремих епізодах (наприклад, події

⁴³ Б. Познанський, *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 11, с. 436–465; Б. Познанський, *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12, с. 571–611.

⁴⁴ Борис Станіславович Познанський (1841 р., м. Стародуб, Чернігівська губернія, нині Брянська область, Російська Федерація – 1906 р., Північний Кавказ) – український етнограф, історик, письменник, громадський діяч польського походження. Народився в дрібношляхетській сім'ї. 1859–1861 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. У студентські роки належав до гуртка «хлопоманів», пізніше увійшов до складу київської Старої громади. Після закінчення університету вчителював у селах Київщини і в м. Катеринославі, де був заарештований і висланий до м. Острогоська Воронежської губернії з забороною проживати в українських губерніях. Спочатку мешкав в Острогоську, пізніше – на Північному Кавказі (до кінця життя), проводив етнографічні дослідження серед місцевого українського населення. Друкувався в журналах «Основа», «Кіевская старина», «Зоря», «Вестник Европы». Як етнограф досліджував український народний побут – «Одяг малоросів» (1905) («Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове», Т. 3, Москва, 1905), окремі твори фольклору – «Дві старі українські пісні і з приводу їх» (1885); «З приводу статті Неймана про Бондарівну» (1902); народні історичні оповідання – «Спогади про польське повстання в Україні 1863 р.» (1885); «Спогади про некрутчину за колишнього ладу» (1889). В історичних розвідках звертався переважно до історії Києва та Київщини XIX ст. («Імператор Олександр I у Білій Церкві в графині Браніцької», «Нотатки про сарану, що була в Києві 1861 р.», 1889 р.); «Дещо про козаччину на Україні в 1855 р.» («Киевская старина», 1905, Т. 89, № 4). Виступав також із художніми творами: оповідання та повісті «Що чулося й що бачилося» (1886); «Полячка» (1890); «Попок» (1894); «Сімсот первий і сімсот вторий закон», «Картинки сучасного селянського побуту», 1900 р). Залишив мемуари: «Картини мого минулого» (1892), «Спогади» (1913).

⁴⁵ Б. Познанський, *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12, с. 594.

у Васильківському повіті), або на дискусії з зарубіжними журналістами. Збагатити джерельну базу наукового вивчення подій 1863–1864 рр., переконаний Б. Познанський, могли б офіційні дані, однак наприкінці ХІХ століття вони ще припадали пилюкою в теках військово-суддівських комісій, канцелярії київського генерал-губернатора й трьох інших губернаторів⁴⁶.

Спогади Р. Семенцової⁴⁷ також були надруковані в «Київській старовині». На момент повстання 1863 року мемуаристка була ще дитиною, однак добре запам'ятала й описала «криваві картини братської боротьби», «страх й огиду в дитячому серці до таких протиприродних явищ», як повстання⁴⁸. Авторка в деталях переповідає про події, що мали місце в містечку Тараща під час розгортання повстання.

Майже всі автори сходяться на тому, що Польське (Січневе) повстання 1863–1864 рр. можна вважати одним із найвизначніших національно-визвольних виступів ХІХ ст. на теренах Російської імперії, до складу котрої в результаті трьох поділів Речі Посполитої увійшла лівова частина польських територій. Ситуація, що склалася в Європі в другій половині ХІХ століття (мається на увазі насамперед об'єднання Італії), надихнула польські політичні патріотичні кола активізувати свою діяльність, спрямовану на підготовку й здійснення національно-визвольного повстання.

Б. Познанський пише, що наприкінці 1861 року вже чітко окреслилися два політичних табори: «білі» (представники шляхти, очолювані маркграфом Олександром Вельпопольським, були схильні до пасивного внутрішнього спротиву російському самодержавству й мали на меті відновлення «доподілових» кордонів Речі Посполитої) та «червоні» (шляхта, інтелігенція, міщани й селяни, що вважали єдиною можливістю здобути перемогу – це підняти повстання). Спільним для обох таборів було те, що вони практично не розглядали можливості, у разі перемоги, надати незалежність Литві та Україні. Лише радикальне крило «червоних», представлене Зигмундом Падлевським, Костянтином Калиновським, Зигмундом Сераковським та Ярославом Домбровським, оперуючи гаслом польського повстання 1830–1831 рр. «За нашу і вашу свободу!», визнавало право українського, литовського й білоруського народів на самостійність⁴⁹.

Як згадує Р. Семенцова, на балах польські паньки, що переймалися питаннями національно-визвольного руху, закликали шляхтичів записуватися в шеренги повстанців. У маєтках магнатів переховували закуплену зброю, об'їжджали коней. Під час богослужінь ксьондзи старалися підтримувати дух повстання в чоловічій частині своєї пастви, впливаючи на чоловіків через дружин, котрі «в Польщі завжди відзначалися патріотизмом і бажанням пожертвувати особистим благом і спокоєм для блага Батьківщини»⁵⁰.

⁴⁶ Ibid., с. 593.

⁴⁷ Докладних біографічних даних поки що не віднайдено Робота в цьому напрямку триває.

⁴⁸ Р. Семенцова, *Воспоминания-картинки из времен польского востания 1863 года*, «Киевская старина», 1894, № 8, с. 267.

⁴⁹ Б. Познанский, *Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 11, с. 435.

⁵⁰ Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 257–258.

У лютому 1862 року у Варшаві розпочалися маніфестації студентства, яке вимагало розширення та дотримання російським урядом громадянських прав і проведення соціально-демократичних реформ. Не відставали від варшавських побратимів і київські студенти-поляки. Очевидець тих подій Б. Познанський мотивує активну участь молоді «жагою пригод, мріями про відновлення Польщі, сподіваннями на вдалу боротьбу»⁵¹, тим паче, що «третина тих, хто навчався в гімназіях й університетах були саме поляками»⁵². Як згадує Б. Познанський, польська університетська молодь, що навчалася в Києві, «майже вся потягнулася до польської справи» і «організувала три угруповання: Корона, Литва й Русь, визначивши їх політичну напруженість»⁵³.

27 лютого російські війська почали силовий розгін демонстрантів, які організували релігійну процесію. Загибло п'ять жителів Варшави: Філіп Адамкевич, Міхал Арчіхевич, Кароль Брендель, Марцелій Павел Карчевський, Здіслав Рутковський. Їхній похорон 3 березня 1862 р., відправлений всенародним улюбленцем і патріотом архієпископом Антонієм Мельхіором Фіалковським, перетворився на ще одну акцію протесту і єднання всіх прошарків польського населення. Наприкінці 1862 року київське польське студентство також було «охоплене патріотичним ентузіазмом й повністю віддалося пропаганді й ажіотажу»⁵⁴. Для унеможливлення розгортання національно-патріотичного руху у Варшаву була введена армія й задіяні ресурси місцевої адміністративної влади.

Однак це лише стимулювало, зокрема, «червоних» активізувати свої дії. У червні 1862 р. вони утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), який очолили Ярослав Домбровський, Зигмунд Падлевський, Броніслав Шварце та Агатон Гіллер, котрий мав координувати початок (навесні 1863 р.) і перебіг антиросійського повстання, що згодом повинно було перерости в національно-визвольний рух. «Білі» також долучилися до його підготовки: так, у Київській, Подільській і Волинській губернії провідниками польського патріотичного руху стали Анджей Артур Замойський, Мар'ян Лангевич та ін. Не можна не згадати про те, що значна частина національно-свідомої молоді, у тому числі й ті молоді поляки, котрі проживали в Україні, у Києві, готові були влитися в шеренги борців, однак їхні батьки скептично ставилися до справи й відправляли синів, наприклад, із Києва до Одеси, аби тільки подалі від епіцентру подій⁵⁵.

Так як російський уряд у західних губерніях оголосили позачерговий рекрутський набір, що могло скоротити чисельність боєздатного польського й українського населення, керівники були змушені почати виступ раніше. 22 січня 1863 року був даний старт повстанню.

Також був створений Тимчасовий національний уряд, що видав Маніфест із закликом до національної консолідації. При цьому серйозну проблему створювало те, що «білі» та «червоні» так і не змогли між собою домовитися, по черзі призначали «диктаторів», що тільки ослаблювало

⁵¹ Б. Познанський, *op. cit.*, с. 436.

⁵² Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 257.

⁵³ Б. Познанський, *op. cit.*, с. 436.

⁵⁴ *Ibid.*, с. 437.

⁵⁵ *Ibid.*, с. 449.

національно-визвольний рух. Зрештою головою Національного уряду було обрано генерала Ромуальда Траугутта, однак суттєво на перебіг повстання це вже не вплинуло.

У Південно-Західному краї осередком повстанського руху, як і можна було очікувати, стала Волинська губернія. Саме тому волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков поспішив скасувати тут чинність дворянських виборів та запровадив військовий стан у м. Житомирі. Російський імператор Олександр II також вжив нагальних заходів, призначивши на посаду голови Північно-Західного краю М.М. Муравйова, а намісником Царства Польського – Ф.Ф. Берга, котрі жорстко придушували революційну діяльність (за що, до речі, М. Муравйов отримав прізвисько «вішатель»).

Уже навесні 1863 р. повстання, координоване Провінціальним комітетом на Русі, перекинулося на землі Правобережної України. ЦНК чудово розумів, на переконання Б. Познанського, наскільки полякам потрібна підтримка з боку місцевого українського селянства, а тому й були розтиражовані так звані «Золоті грамоти», у яких ішлося про те, що селяни, якщо долучаться до виступу, отримають землю в довічне користування з виплатою чиншу власникам. Однак селяни не поспішали підтримати ініціативу шляхти, адже після царського маніфесту 1861 року це не відповідало їхнім земельним інтересам. Більше того, селянський люд часто допомагав якраз російській владі боротися з повстанцями. Було чимало випадків, коли селяни видавали уряду учасників або прихильників виступу (наприклад, Романа Рогинського). Станові пристави наказували сотським і волосним старшинам «пильнувати панів» і про все підозріливе доносити їм, а також розповідали селянам, що пани бунтують, бо цар дав волю мужикам. Цього було достатньо, аби відвернути колишніх кріпосник від їхніх власників⁵⁶. Тим більше, що з повстання таємниці ніхто не робив, тому селяни знали про його підготовку⁵⁷. Крім того, навесні 1864 р. були оприлюднені царські укази про селянську реформу, яка у західних губерніях провадилася на більш вигідних умовах, ніж в інших регіонах імперії, що ще більше привернуло селянство на бік уряду та заспокоїло його.

Т. Бобровський, висловлюючи своє ставлення до селян (щоправда, зараховує до них тільки вихідців із Лівобережжя, котрих називає малоросами, натомість селяни з Правобережжя в нього виступають виключно як русини), закидає їм вроджену лень, брак виховання, скритність, хитрість і нещирість, однак «заради справедливості мусить визнати, що ці вади малоросійського характеру виробилися, на жаль, під впливом становища, якого зазнали спочатку під рукою Польщі, а потім Росії»⁵⁸.

Як виявилося, не вдалося також полякам досягти згоди з усіма українськими патріотичними громадами Київської, Подільської й Волинської губерній. Якщо ліве крило цих організацій, зокрема «Земля і воля», на чолі з А. Потебнею, А. Красовським, В. Синьогубом та ін., готове було до співпраці, то праве крило українського патріотичного руху, очолюване В. Антоновичем, досить вороже ставилося до польського визвольного руху.

⁵⁶ Ibid., с. 441.

⁵⁷ Ibid., с. 445.

⁵⁸ Т. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 1, Warszawa 1979, s. 212.

Натомість польські студенти, що навчалися в Києві, були готові в будь-яку мить підтримати активні дії: «між палкими молодими й старими консервативними поколіннями (тобто поміщиками) досягнуто єдності»⁵⁹. Однак Б. Познанський робить цікаве зауваження щодо ситуації в місті, вказуючи, що «поліція знала всі деталі підготовки повстання, як знає зіркий гравець карти свого партнера»⁶⁰, – що аж ніяк не сприяло його результативності. Більше того: самі організатори заворушень у Києві (наприклад, В. Василевський, А. Юр'євич, Г. Пршедшелський) розуміли, що «Україна – край руський, народ не довіряє полякам, і при першій же можливості піде проти них», однак втриматися від повстання уже не можна було, залишалось лише правильно спрямувати справу (уточнимо: на жаль, усі троє молодиків постраждають від рук селян)⁶¹.

Як зазначено в мемуарах Б. Познанського, 27 квітня 1863 року Київщиною поширилися чутки, що польська молодь Києва вийшла на вулиці міста з протестами, прямуючи з Куренівки до Мостищ на з'єднання з основними частинами повстанців. Спочатку повідомлялося про те, що війська картеччю й гарматами розгнали демонстрантів-інсургентів, а тому практично всі вони загинули, але згодом цю інформацію спростували. Насправді в ніч на 27 квітня з Києва мало вийти 500 інсургентів (термін, ужитий у більшості спогадів кінця XIX ст.) на підтримку повстання. Поліція про це знала, але зіткнень у місті не хотіла, тому чекала на молодиків у Куренівці, правда, ті вийшли в Біличі, обманувши переслідувачів. Однак значна частина студентів-піхотинців ніч поблукала лісами й тихенько повернулися в місто, збивши ноги до крові⁶². Інші ж добралися до Романівки, потім до Бородянки, втікаючи від переслідування козаків і солдатів під командуванням Тізенгаузена. Почалася сутичка, у якій третина поляків (із 150–200 чоловік) потрапила в полон, а дві третини загинуло⁶³.

Також загинули чотирнадцять поляків (Олексій Василевський, Г. Пржедпельський, брати Пржездземірські, Костюшко, Ізбінський, А. Перетяткович, Стремечний, Бобовський, Весядовський, Стрельченко та ін.) і семеро (Вікентій Василевський, А. Юр'євич, Б. Петинський та ін.) було поранено з тих, хто виїхав васильківською дорогою на трьох підводах і добрався до Солов'ївки, де їх спіймали селян і з криками: «Бий смертельним боєм» накинулися на зв'язаних невільників⁶⁴. Така ж доля спіткала повсталих поблизу Мировки й Розалієвки⁶⁵.

На наступний день 28 квітня в Києві Васильківською вулицею двома шеренгами пройшли поляки зі зв'язаними руками, котрих схопили й доставили в місто селяни, вони їх й охороняли з палицями в руках. Міщани

⁵⁹ Б. Познанский, *op. cit.*, с. 438.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*, с. 439.

⁶² *Ibid.*, с. 448, 451–452.

⁶³ *Ibid.*, с. 453.

⁶⁴ *Ibid.*, с. 454.

⁶⁵ Б. Познанский, *Воспоминания о Польском восстании в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12, с. 571.

кидали в заарештованих камінці⁶⁶. Крім того, аби посилити антипольські настрої, у місті влаштували велелюдні похорони вбитого під час сутички козака й посмертно підвищили його до офіцерського чину⁶⁷.

Неодноразово серед селян пускали поговор, що «ляхи палять села за Кагарликом і ріжуть народ», «Лопатинщину спалили», тому біля Вербівця місцеві жителі наказали загону поляків скласти зброю, якщо ті хочуть, щоб селяни слухали зміст «золотої грамоти». Коли ж повстанці відкинули рушниці, селяни накинулися на них: деяких зв'язали, а багатьох повбивали, мотивуючи тим, що «лях – не людина»⁶⁸. Селяни, бажаючи помститися за столітні кривди й знуцання, за закатованих предків, вбивали, грабували, полонили повстанців, а коли ті пропонували гроші як викуп, або просилися, то селяни їм нагадували: «Боялися колись ми вас, а тепер і вам від нас страшно»⁶⁹. Траплялося навіть так, що селяни з сусідніх сіл мінялися ролями: нападали на панів не своїх сіл, бо інколи не зручно було заарештовувати, грабувати й вбивати поляків-односельців, із якими до цього дружили, кумувалися, родичалися⁷⁰.

Білоцерківщина, польське населення котрої знаходилося під крилом графа Браницького, також долучилася до повстання. У сутичках під Мирівкою, Солов'ївкою, Бородянкою багато хто з поляків загинув, ще більше потрапило в полон й утримувалися у в'язницях, завдяки пильності селян⁷¹. Р. Семенцова в мемуарах також згадує, що навіть коли заарештовані повстанці просили води, ніхто їм її не давав⁷². Часто траплялось, що селяни й міщани вбивали схоплених повстанців на очах у представників влади.

Не менш агресивно й озлоблено себе поводити й міщани. Наприклад, Р. Семенцова пише у спогадах про те, що жителі Таращі «озброїлися косами, сокирами, вилами, ходили по місту й погрожували вбити кожного, хто їм здається схожим на повстанця»⁷³. Тараща боялася нападу інсургентів. Коли вдарили в набат і міщани побачили куряву, то спочатку подумали, що це штурмують містечко поляки-повстанці, але насправді то вели полонених повстанців. Мемуаристка вбачає причину того, що загопи повсталіх масово здавалися російським військам або взагалі були схоплені селянами в тому, що «не було ні порядку, ні дисципліни, ні військової підготовки» в тих, хто був призначений у начальники й титулований ще до початку повстання⁷⁴.

Так, на Правобережній Україні в 1863–1864 рр. діяло кілька десятків нечисленних повстанських загонів, що склалися переважно з представників польської шляхти, євреїв, частково – міщан, селян й однодвірців. Близько двох десятків таких загонів було вщент розгромлено російськими військами, незначна їх частина, у тому числі й загопи Едмунда Ружицького, відступила

⁶⁶ Ibid., № 11, с. 450.

⁶⁷ Ibid., с. 448.

⁶⁸ Ibid., № 12, с. 576.

⁶⁹ Ibid., с. 579.

⁷⁰ Ibid., с. 584.

⁷¹ Ibid., с. 588.

⁷² Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 263.

⁷³ Ibid., с. 255–257.

⁷⁴ Ibid., с. 259.

на захід. 17 травня 1863 р. стався бій під с. Миропіль (Романівський район Житомирської області), який поляки вважають своєю перемогою (росіяни теж). Проте Едмунд Ружицький залишив у Мирополі відділ піхоти під проводом Владислава Цехоньського, а сам із кінними повстанцями пішов на Поділля. Незважаючи на це, повстання на Поділлі не спалахнуло, не в останню чергу через те, що ландшафт тут не дуже придатний до партизанських дій – на території Подільської губернії було недостатньо лісів⁷⁵.

5 травня при переправі через річку Случ Ружицький зіткнувся із царським загоном флігель-ад'ютантом Казниковим. Атаку розпочала третя рота капітана Тавастшерна. І хоч росіян з тилу атакували піхотинці Яроцького, після півторагодинної перестрілки Ружицький був змушений відступити. Тим більше, що втрати повстанців були значні: 127 убитих, 18 поранених, 66 було взято в полон. Значна кількість новобранців врятувалася втечею, поховались у прислуцьких лісах, інші, покидавши коси, піки, здалися росіянам. Частина повстанців, уцілілих у бою, відступила дорогою в Колодачне, Яроцький разом із Ружицьким повернулися в Полонне⁷⁶.

Свідком цих подій була мирополянка Марія Тимофіївна Романко, 1832 року народження, яка розказала своїм внукам про ті події: «За Високим ровом, що тягнеться від окраїни Мирополя на північ до лісу (кажуть, що цей рів ще був з часів козаччини, боротьби Богдана Хмельницького) і від Вигошу на Колишівку та до річки Случ, був бій. Дуже багато побили повстанців-поляків. Закопували в ями мертвих і зловлених живих повстанців, бачили, як вони сукали дулі з могил, поки їх закопували. Чимало повстанців переховувалось у селян. Особливо багато могил поляків було біля річки Случ. Трохи пізніше їх останки ніби перенесли на польське кладовище. На Старому Мирополі є Сакова гора. Таку назву вона одержала від діда, який жив на горі. До нього під час битви і відступу забігло до 10 польських воїнів і попросили діда, щоб він їх переховав. Дід Сак так і зробив, але коли дізнався, що за кожного поляка, який переховувався, платять гроші, дід їх всіх здав. Там їх на горі і порубали шаблями російські солдати. Дід одержав винагороду, але люди почали цуратися Сака»⁷⁷.

Улітку 1864 р. повстання зазнало поразки. Усього в результаті боїв загинуло 569 і було поранено 109 повстанців. Близько 40 тисяч було вислано в Сибір. Конфісковано 1600 маєтків у Польщі, 1800 на землях Литви й України. Число репресованих жителів Київської, Подільської і Волинської губерній сягнуло 4,5 тисяч чоловік; 38 тис. чоловік. засуджено за участь у повстанні, а на польських землевласників був накладений спеціальний податок⁷⁸.

Причину поразки Б. Познанський вбачає в тому, що «жодна зі сформованих в Україні партій не демонструвала своїх намірів, нічим не

⁷⁵ І. Мозговий, *Січневе повстання в Польщі та Україна*, "Світогляд – Філософія – Релігія, Збірник наукових праць", 2014, вип. 7, с. 115.

⁷⁶ Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 259.

⁷⁷ *Польське повстання 1863 року*, <https://sites.google.com/site/miropilskijkraeznavcijmuzej/polske-povstanna-1863-roku>

⁷⁸ І. Мозговий, *op. cit.*, с. 117.

показала, до чого саме прагне повстання»⁷⁹. Старі вояки-поляки, учасники польського повстання 1831 року дорікали організаторам 1863 року, що ті «понабирали хлопчаків у військо», «братаються з мужиками», «читають їм грамоти», «плазують перед ними», замість того, щоб змусили себе поважати⁸⁰.

Р. Семенцова з ними повністю згодна. Вона згадує про події в Тарасці, коли туті пригнали полонених повстанців: це були «безвусі юнаки, гімназисти й студенти, котрі проміняли свої мундири на венгерки, і не розуміли ні що таке війна, ні що таке сурове солдатське життя». Ці та інші хлопці були іграшкою, а повстання – «кривавий пуф!»⁸¹. Не без гіркої іронії Р. Семенцова пише про те, що після поразки повстання «фанатичні польки одягли глибокий траур, на грудях у них з'явилися великі чорні хрести, вони вдягли важкі чорні сукні <...>. Знайшлися наслідувальниці, котрі прийняли ефектні костюми за моду. І траплялося так, що на якомусь сільському весіллі в місцевого священика всі попівни й молоді попадійки танцювали всю ніч у довгих чорних плаття»⁸². Р. Семенцова завершує спогади про ті криваві події такими словами: «Дай Боже, аби в майбутньому подібні політичні рухи – нещасні й неефективні – були б немислимі»⁸³.

Таким чином, численні мемуари, написані й надруковані, у тому числі й у «Київській старовині» в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., про польські повстання 1830-х і 1860-х рр. містять важливу інформацію, необхідну для реконструкції тогочасних подій. Значна частина авторів мемуарів, особливо учасники національно-визвольних збройних виступів, насамперед М. Чайковський, К. Ружицький, Ю. Дверницький, Т. Бобровський, Б. Познанський ті ін., перебільшують свою роль і значення в розгортанні повстання, детально описують час, місце й перебіг подій, котрі стосуються безпосередньо їхньої діяльності, натомість оперують переказами, плітками, розповідями очевидців стосовно розгортання повстання в інших регіонах Польщі й на українських землях.

У спогадовій літературі, суб'єктивно, навіть дещо тенденційно оцінюючи передумови, перебіг і наслідки повстання, частина мемуаристів перекладають відповідальність за невдачі на загальне керівництво визвольним рухом, закидають військово-політичній еліті брак компетентності й полководницького таланту, а польській шляхті, особливо на українських теренах, – небажання долучатися до повстань. Серед причин невдач – не завжди правомірно – названо непомірний польський поміщицький гонор, зневажливе ставлення до українського селянства, недооцінка соціально-політичної ситуації, схильність до бенкетування, пияцтва й марнотратства серед очільників, відсутність єдиного командування й чітких вказівок для розрізнених загонів, недосвідченість учасників повстання і їхній дещо романтичний погляд на участь у ньому – усе це, як вважають автори, і призвело до трагічного кінця. Однак не зважаючи на те, що обидва повстання зазнали поразки, їхній вплив на подальшу історію Європи важко переоцінити, адже

⁷⁹ Б. Познанський, *op. cit.*, с. 594.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 259, 260.

⁸² *Ibid.*, с. 266.

⁸³ *Ibid.*, с. 267.

вони сприяли піднесенню патріотичного духу й активізації національно-визвольного руху серед народів Російської імперії, серед яких зросло прагнення до чіткого визначення власної ідентичності, вивчення вітчизняної історії. У майбутньому це укріпило національні ідеї, які стали підґрунтям для створення нових самостійних європейських держав – серед них й України.

Бібліографія

Bobrowski T., *Pamiętnik mojego życia*, Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz, t. 1–2, Warszawa 1979.

Czajkowski M., *Kilka słów o rusinach w roku 1831*, "Ruch Literacki", R. 5, 1930, nr 10, s. 314–317.

Dwernicki J., *Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego*, Lwów 1870.

Różycki K., *Powstanie na Wołyńiu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku*, Kraków 1898.

Wroński A., *Powstanie listopadowe na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie*, „Przegląd Historyczny”, 1987, t. 78, z. 4.

Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної Академії України, Ф. 64. Любомирські, оп.1, спр. 93. *Pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej przez Karola Różyckiego pułkownika dowódcę tegoż pułku ułożony (z własnoręcznymi jego poprawkami i dopisami), 1832 r.*, 23 арк. 10.

Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної Академії України. Ф. 43. Дверницький Ю., оп. 1, спр. 1. *Матеріали, що стосуються участі Ю. Дверницького у повстанні 1830–1831 рр., 1825, 1831 рр.*, 16 арк, арк. 10.

До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр., Центральний державний історичний архів України, м. Київ, http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskiego_povstannya_1863-1864.php.

Записки Михаила Чайковского (Садык-паши), «Киевская старина», 1891, № 1–12.

Клебановский П., К истории польского востания в Юго-Западном крае в 1831 году, «Киевская старина», № 6, с. 424–467.

«Київська старовина» – історія криз століття, <http://www.nbu.gov.ua/node/184>

Колесник В., *Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія*, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Умань 2014, с. 42.

Матеріали для історії польського востання 1831 г. В. Доманицкого,

«Киевская старина», 1901 (июнь, сентябрь).

Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Київ 2017.

Познанский Б., *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12.

Познанский Б., *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 11.

Польське повстання 1863 року, <https://sites.google.com/site/miropilskijkraeznavcijmuzej/polske-povstanna-1863-roku>

Семенцова Р., *Воспоминания-картинки из времен польского востания 1863 года*, «Киевская старина», 1894, № 8.

Чайковский М., *Записки*, «Киевская старина», 1896, т. 85, № 2, с. 384–385.

Ярмошик І., *Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830–1831 рр. у світлі польської історіографії*, [в:] *Воєнна історія України. Волинь та Полісся, матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25–26 квітня 2013 року, м. Рівне: науковий збірник*, відп. ред.: І.В. Мороз [та ін.]; під заг. ред.: В.В. Карпов ; Національний військово-історичний музей України, Київ 2013, с. 183–187.

Ігор Фицик

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПОЛЬСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ПОВСТАННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ СУЧАСНИКІВ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Анотація: У статті здійснено аналіз низки мемуарних текстів сучасників й учасників Польських Листопадового (1830–1831 рр.) та Січневого (1863–1864 рр.) повстань, що вийшли друком наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст., у тому числі й на сторінках журналу «Київська старовина». Опубліковані матеріали дають змогу простежити рецепцію сучасниками бойового шляху повстанських загонів на території Волині й Поділля, скласти уявлення про національний і соціальний склад війська, конфесійну приналежність, чисельність, озброєння повстанців. Крім того, бої та військові сутички з ворогом на локальному рівні представлені більшістю авторів у контексті загальнопольської антиросійської боротьби в Королівстві Польському. Чимало мемуаристів критично оцінюють події, правдиво описують своїх побратимів, визначають свою роль і місце в повстанні.

Ключові слова: Листопадове повстання 1830–1831 років, Січневе повстання 1863–1864 років, Російська імперія, Королівство Польське, «Київська старовина», мемуари.

Igor Fytsyk

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

POLISH NATIONAL UPRISINGS OF THE 19TH CENTURY IN MEMOIRS OF CONTEMPORARIES ON THE “KIEVSKAYA STARINA” PAGES

Summary: A number of memoirs texts of contemporaries and participants of Polish November (1830–1831) and January (1863–1864) Uprisings, published in the late 19th and early 20th century on the pages of “Kievskaya Starovina” journal have been analysed in the article. Published materials allow us to trace the fighting path of the rebel troops in Volyn and Podillia territories, they give us an idea of national and social composition of the army, religion, size, and weapons used by the rebels. In addition, military battles with the enemy at the local level have been described by the most of the authors in the context of anti-Russian struggle in the Kingdom of Poland. Many memoirist critically evaluated the events, truthfully described their colleagues and defined their role and place in the uprising.

Keywords: November Uprising in 1830–1831, January uprising in 1863–1864, the Russian Empire, the Kingdom of Poland, “Kievskaya Starovyna”, memoirs